

Божо ЂОРИЋ /Београд/

МИХАИЛО СТЕВАНОВИЋ КАО ДЕРИВАТОЛОГ – ТЕРМИНОЛОШКА ПИТАЊА*

1. У краћем осврту на живот и рад проф. Михаила Стевановића двојица његових млађих сарадника издвојиће три ‚повезана‘ периода: „први период, 1929–1950, прожет је дијалектолошком проблематиком; други период носи печат општелингвистичке проблематике на материјалу српско-хрватског језика, а тај се период протеже од 1950. до 1960. па и даље; трећи период, који још увек траје, има изразито синтаксичко обележје”.¹ Како се види, у овој периодизацији, па ни другде у том осврту, не спомиње се експлицитно Стевановићев допринос творби речи у српском језику. Будући да су аутори овог осврта били Стевановићеви ученици и непосредни сарадници, па дакле и добри познаваоци његовог научног рада, неспомињање дериватолошког рада његовог може се разумети једино одсуством научних прилога из области дериватологије, односно мањим бројем таквих радова у поређењу са другим дисциплинама. И одмах да кажемо: аутори споменутог осврта су, генерално узевши, били, како ће се видети, у праву.

2. Када се са релативно удаљене временске дистанце приказује и коментарише нечија научна делатност, односно један сегмент те делатности, мора се пре свега водити рачуна о временском контексту у коме је научник живео и радио, у коме је стварао. Припадајући свом времену, припадао је и актуелним теоријским и методолошким схватањима, а одабирао је оне научне области, а у њима ону научну тематику и оне научне проблеме који до тог времена нису били предмет научног описа и разматрања или су били

* Рађено у оквиру пројекта 1748 (Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика), који финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије.

¹ Исп., А. Пецо Ж. Станојчић, *Уз јубилеј професора Михаила Стевановића*, Јужнословенски филолог, III, Београд, 1973, стр. 1 7.

слабо или недовољно обрађени, или је таква тематика напосто била наметнута актуелним друштвено-историјским приликама. Судаћи по Стевановићевим радовима – разноврсна питања *савременог српскохрватског језика*, у ширем значењу овог појма, избијала су у први плин.

Крећући се у тим оквирима оставио је он, у већој или мањој мери, свог научног трага у проучавању готово свих нивоа језичке структуре. Дешава се покатак да после извесног периода једно дело из одређених разлога одскочи међу свим осталим и на неки начин у широј стручној и научној јавности засени и остави по страни све друго што је научник за свога живота на научном пољу урадио. Десило се тако да се име професора Михаила Стевановића понајчешће везује за једно сасвим одређено научно остварење као за неку кључну реч, као за некакову одредницу укупног његовог рада. То његово дело има официјелни назив *Савремени српскохрватски језик*, али га у том лику срећемо једино у списку литературе, а у стручном жаргону то је просто – *Стевановићева граматика*, а у лежернијем колегијалном разговору та књига постаје његов заштитни знак, па ће се чути – *јесће ли то проверили код Стевановића, има ли тога код Стевановића, шта о томе каже Стевановић* и сл. А мисли се тада на његово познато синтетичко дело у два тома.² И без детаљније провере могло би се казати да је Стевановићева граматика једна од најспомоњанијих и најцитиранијих књига у србистици, ако не и најцитиранија. У стручној јавности провејавају дилеме у дефинисању ове граматике што се врсте и намене тиче – је ли дескриптивна, је ли нормативна, је ли научна или педагошка, или је можда све то заједно. Било како било она је већ деценијама неопходан и свеобухватан граматички приручник у рукама научника, наставника свих категорија, студената, ученика средњих школа и свих других који се на овај или онај начин интересују за разноврсна језичка питања. То јасно показује да је та књига, у актуелном тренутку, попунила празнину која је постојала у овој области лингвистичке литературе. А можемо само замислити каква би то заправо празнина била за све србисте да се та књига није уопште појавила, тј. да проф. Стевановић није смогао снаге да је коначно уобличи. Моја генерација студената била је начула да ће се други том Граматике ускоро појавити, што се с нестрпљењем очекивало, поред осталог и из чисто прагматичних разлога: очекивали смо скраћење мука спремања испита из синтаксичких садржаја разбацаних по разноразним часописима. И доиста 1969. године књига се појавила и умањила нам свима огроман труд. За све нас тада био је то неопходан универзитетски уџбеник. И свим наредним генерацијама, што се тиче припрема за испит, пут до знања био је скра-

² Исп., Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма)* I, увод, фонетика, морфологија, Београд, 1964; *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма)* II, Синтакса, Београд, 1969. (Књиге су до данас имале неколико издања.)

ћен. Али не само студентима. Деценијама након тога, па и у наше време, Стевановићева граматика је бивала инспиративна за научни рад у разним језичким дисциплинама и у вези са разним лингвистичким темама. Дакако, нису се сви у свему слагали са методологијом, тумачењима, описима, интерпретацијама у самој књизи, али сви су је на неки начин респектовали, цитирали у србистици, а и славистици уопште. На овај или онај начин, критички или афирмативно, кретало се од Стевановићевих ставова саопштених у одељцима о фонетици, морфологији, синтакси, па и творби речи. Нас овде посебно занима управо овај последњи наведени одељак – *творба речи*. Он је обухватио значајан део књиге у коме се даје синтетичан приказ творбе свих творбено мотивисаних врста речи. Намеће се одмах питање шта је Стевановићу послужило као основа за ово синтетичко дело о творби речи и у којој мери овој синтези доприносе и његова лична дериватолошка проучавања.

3. Ако се фокус стави на Стевановићево бављење дериватологијом (творбом речи, грађењем речи) онда треба размотрити све његове радове из ове области, утврдити њихову структуру (монографије, чланци, студије, ситнији прилози, синтетички радови и сл.), а затим видети јесу ли ти радови резултат континуираног бављења дериватолошким проблемима или је реч о успутном, случајном одабиру теме.

И површан поглед на Стевановићеве радове из науке о језику показује да је међу њима таквих који се баве дериватолошким темама мало, поготово нема обимнијих студија из ове области. Има их, строго гледано, свега неколико, неједнаког обима и неједнаког значаја. Објављивани су углавном у часопису *Наш језик*, а међу њима највише је оних који су настали некаквим поводом, након каквог питања читалаца, или су полемички и нормативистички обојени.

3. 1. Један од његових првих прилога из творбе речи (*Посџанак и значење именица на –ло*),³ објављен је одмах иза чланка Исидоре Секулић (*Именице које се свршују на –ло*) и којим је и инициран. Наиме, у том кратком прилогу позната списатељица пита – „...да ли се могу – како ми се некад учини – ове варијанте значења свести на нешто примарно, на најутврђеније значење: оруђе, средство?” Дакле, Стевановић одговара на ово питање и, разуме се, бави се претежно семантиком ових именица, а мање њиховом творбеном структуром. Зато није ни уочио да поред основног суфикса *–ло*, постоји, како се и из тамо наведених примера види, и његов дериват *–ило*.

3. 2. Чланак *Деминуџиви с насџавком –ић* (и *–чић*)⁴ представља заправо Стевановићев одговор на питање је ли правилније *зубићи* или *зуйчићи*. Занимљива је, између осталог, његова констатација како „...се овде ради о

³ Наш језик, књига I, нова серија, св. 5–6, Београд, 1950, стр. 180–190

⁴ Наш језик, књига III, нова серија, св. 1–2, Београд, 1952, стр. 6–11.

једном истом наставку...; наставак –чић није, дакле, ништа друго него наставак –ић.” Овде је Стевановић мислио заправо на њихову семантичку идентичност, а заправо је међу њима разлика формално гледано јасно уочљива, а у примерима типа *обрашчић* и *образић* се види да ни на морфолошком плану нису истог ранга.

3. 3. У чланку *Род и облици йромене сложеных скраћеница*,⁵ разрешава спор међу студентима медицине у вези са граматичким карактеристикама једне скраћенице. Стога овде и нема много расправе у вези са творбом ових формација, а нема их и зато што се тим питањем успешно бавио Светозар Николић у истој свесци Нашег језика, управо у претходном чланку.

3. 4. За свој чланак под називом *О сложенцима тийа „народнорепубликанац” и йоводом њих*⁶ подстрек је нађен у дневној штампи, а *расправа* тече углавном у нормативистичком духу. Значајан део чланка он посвећује речима у чијем се првом делу налази сегмент *веле*– и именице са њим сматра сложенцима.

3. 5. Чланак *Имйеративне сложенце*,⁷ је један од ретких опширнијих прилога ове врсте у српској дериватологији. Једним делом је полемичког карактера.⁸ Разматра прилике и у другим језицима, пре свега словенским. Као и у другим прилозима и овде има честих дијахроних опсервација, иако је реч о савременој грађи.

3. 6. У чланку под називом *Придеви с насйавцима –ив и –љив*,⁹ расправа пре свега око облика ових наставака, затим о ономе што се налази у основи изведеница, о настанку наставака –љив, о њиховој напоредај употреби, о њиховој дистрибуцији с обзиром на карактер завршетка творбене основе и сл.

3. 7. Чланак *Продуктивностй неких насйавака којима се йраде потина agentis*¹⁰ у основи је полемичког карактера: полемиче са Ђорђевићем, Бабићем и посебно са Јуришићем. Настоји доказати да је суфикс –*иљ* књишког порекла и даје предност суфиксима –*лац* и –*ач*. Има богату грађу као истраживачку базу.

3. 8. Из напред реченог може се видети да међу коментарисаним радовима најмање има таквих који су окренути стварној творбеној проблематици; већина од њих служи да се поводом неког творбеног питања чине одређене нормативистичке интервенције или таква питања постају предмет полемичке расправе са другим ауторима.

⁵ Наш језик, књига V, нова серија, св. 1–2, Београд, 1954, стр. 18–26.

⁶ Наш језик, књига VI, нова серија, св. 3–4, Београд, 1955, стр. 153–159.

⁷ Наш језик, књига VIII, нова серија, св. 1–2, Београд, 1957, стр. 6–18.

⁸ Полемиче са неким ставовима Маретића и неких других научника о овом питању.

⁹ Наш језик, књига XIII, нова серија, св. 3–5, Београд, 1963, стр. 197–207.

¹⁰ Наш језик, књига XIV, нова серија, св. 1, Београд, 1964–1965, стр. 1–19.

4. Комплетнију слику о њему као дериватологу можемо добити тек на основу синтетичког одељка о творби речи у већ спомињаној граматици. Стевановић овде творбу речи, експлицитно, смешта у оквиру морфологије, али суштински је посматра и описује одвојено, као засебну целину и том одељку и даје посебан наслов истакнут истим типом слова као и назив *морфологија*. И даје деривацији велики простор. Није он први који је дериватологији дао посебно место у изложеном граматичком садржају. Целокупна творбена проблематика излаже се у складу са оновременом традицијом: централно место заузима одговарајући суфикс као најистуреније дериватолошко средство. Оно у чему се он знатно разликује од претходних граматичара лежи у чињеници што је суфиксима страног порекла (интернационалним суфиксима) дао повелик простор.

5. Ми смо себи дали у задатак да се, увидом у поглавље из творбе речи у Граматици и у садржаје осталих Стевановићевих радова из ове области, осврнемо на деривациону терминологију, односно на деривациони термилошки подсистем, као дела лингвистичке терминологије. Овај осврт заснивамо на идеји да је реч о једној фази у развоју творбе речи као језичке дисциплине, па тако и термилошког подсистема у оквиру те дисциплине. При томе водимо рачуна и о томе да се проф. Михаило Стевановић овим питањима, као што смо видели бавио успутно, а с друге стране, и о томе да се он у свему томе ослањао на релативно оскудна претходна истраживања у споменутој области. Он изричито спомиње изворе којима се служио у синтетичком представљању творбе речи. Цитирамо: „Ми смо ипак, на основу онога што нам је дао Ђ. Даничић у својим Основама, А. Белић у својим предавањима и што налазимо у сада већ богатој прикупљеној речничкој грађи нашег језика, стекли одређен суд о законитостима творбе речи у српскохрватском језику. И те ћемо законитости управо, као и према њима изграђене системе творбе речи, дати у овој књизи.”¹¹

5. 1. Судаћи по овоме цитату јасно је одакле је проф. Стевановић могао преузимати свој стручни вокабулар. Полазну основу чини, јасно је, Белићева терминологија изложена у споменутих предавањима из науке о творби речи.¹² То се види већ и по томе како и где Стевановић смешта ову језичку дисциплину: у морфологију, дакле тамо где ју је сместио и Белић. Стевановић ће казати: „Морфологија се, као врло опсежна грана науке о језику, бави речима, прво: облицима речи (...) и друго, – постанком и саставом речи.” Ово је у складу са Белићевим схватањем које гласи: „Наука о грађењу речи један је део науке о речима уопште.”¹³ Једина разлика између Степа-

¹¹ Исп., *Савремени српскохрватски језик*, I, стр. 387.

¹² Исп., Александар Белић, *Савремени српскохрватски језик, II део: Наука о грађењу речи*, Београд, 1949.

¹³ Исто, стр. 1.

новића и Белића јесте у именовану овог дела морфологије: Белић га назива *браћење речи*, а Стевановић *творба речи*, у складу са усвојеном језичком терминологијом новосадског договора. Стевановић у својој књизи, дакако, даје дефиницију основног појма, а дефиниција гласи: *у науци о речима се издваја учење о њиховој творби, која се бави њом и њом и саставом речи*.¹⁴ Из ове дефиниције види се место творбе речи (у морфологији) и одређује се предмет бављења (постанак и састав речи). У односу на ову Стевановићеву дефиницију новије дефиниције су начелно дводелне: у једном делу се обично констатује да тај термин означава језичку дисциплину која проучава творбену структуру створених речи, а у другом да је то појава прављења, образовања, настајања нових речи, тј. сам чин прављења нове лексичке јединице.¹⁵ Треба наравно имати у виду да данас преовладава схватање да је творба речи самостална научна дисциплина, али у Стевановићево време мислило се друкчије и зато је термин *творба речи* и дефинисан онако како је дефинисан.

6. Наш осврт на творбену терминологију ограничавамо и усмеравамо пре свега на састав речи, на њену творбену структуру, на то како проф. Стевановић именује одговарајуће конституенте те структуре, а за сада остављамо по страни стручни вокабулар који се односи на творбену семантику.

Како се творба речи бави саставом речи Стевановић је био дужан да одреди речи по њиховом саставу, што је и учинио тако што их је поделио на: *једноставне, изведене и сложене*. За разлику од Белића, Стевановић у овде анализираним радовима не употребљава називе права и неправна реч, или права и неправна именица, осетивши вероватно да ови вредносни атрибути нису адекватни у лингвистици.

6.1. Назив *једноставна реч* Стевановић употребљава за реч која се у време посматрања не може „делити на саставне делове од којих би макар који истовремено био и саставни део других речи истог основног значења”. Уз тај назив за исти појам употребиће и називе *усамљена реч* и *лексичка реч*, називе које иначе срећемо у многим Белићевим књигама.

6. 2. Назив *изведена реч* односи се на речи које „...постају кад се на један део речи истог основног значења додаје други део који у извесном правцу мења, тачније рећи модификује оно основно значење.” Из ове опсервације могло би се закључити да у изведене речи иду све лексичке јединице које су настале додавањем каквог форманта на део неке речи, тј. могло би се схватити да у изведене речи иду и оне са суфиксима и оне са префиксима. Међутим, кад се погледа целина изложене проблематике види се да су за Стевано-

¹⁴ Исп., Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, I (Увод, фонетика, морфологија), Београд, 1975.

¹⁵ Исп., Живојин Станојчић/Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика*, уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе, Београд, 1992, на стр. 123.

вића изведене само оне речи које настају суфиксацијом. Префиксација, како је то било уобичајено, и како је то понегде у славистици и данас, иде на друго место, међу сложенице. Сам процес стварања *изведене речи* он назива *извођење*,¹⁶ али само једном и то узгредно, нетермилошки.

6. 3. За групацију сложених речи Стевановић употребљава назив *сложенице* и дефинише га овако: „Сложенице су речи које су постале срастањем двеју или више посебних речи у једну.”¹⁷ Дели их на исти начин као и Белић, у две групе: *есоцениричне* и *ексоцениричне*. Он сложенице по формалном критеријуму дели у две групе: „1) сложенице постале простим срастањем и 2) сложенице са спојним самогласником.”¹⁸ Дакле, употребљава назив спојни самогласник, односно као дублетни назив – спојни вокал. (Овај назив има и Белић,¹⁹ од кога га је Стевановић могао и преузети.) У једном ранијем раду²⁰ употребиће и назив *формант*.²¹ Дакле, за тај средишњи сегмент сложенице Стевановић употребљава три назива: *својни самогласник*, *својни вокал* и *формант*.

6. 4. Могли бисмо после овога истаћи да Стевановић разликује два основна творбена процеса, односно два творбена начина: *извођење* и *срасицање*. Продукт првог процеса је *изведена реч*, а другог *сложеница*. Називи типа *суфиксација*, *префиксација*, *префиксално-суфиксална творба*, *сложено-суфиксална творба*, *комбинована творба*, данас сасвим уобичајени у дериватологији, код Стевановића не постоје. Ових назива није било ни раније те их није имао од кога преузети, а с друге стране тада су се проблеми творбе речи посматрали много једноставније. Како су речи са префиксима посматрани као *сложенице*, назив префиксација није се ни узимао као опозиција *суфиксацији*. Овоме треба додати и то да се није у свим случајевима обраћала велика пажња на творбено-семантичку анализу деривата, а да је сте онда би се из значењске трансформације јасно видело да постоји више начина стварања неке речи.

¹⁶ Исп., *Савремени српскохрватски језик*, стр. 501.

¹⁷ Исто, стр. 399.

¹⁸ Исто, стр. 408.

¹⁹ Исп., А. Белић, нав. дело, стр. 39.

²⁰ Исп., *Империјивне сложенице*, Наш језик, књига VIII, н. с., св. 1–2, Београд, 1957, стр. 6–18.

²¹ Овај термин је вишезначан, а најчешће се употребљава као скупни назив за све афиксе (суфикс, префикс), односно за сваки елемент творбе, а употребљава се каткада као назив за део речи настао фузијом (спајањем) деривационе и релационе морфеме (нпр. –ство у братство, где у форманту –ство имамо спојену суфикс –ств и релациону морфему –о); значи каткада наставак, елемент који стоји између корена и наставка за облик речи.

6. 5. Окренимо се сада творбеној структури изведеница. Познато је да је творбена структура деривата *двочлана*. То Стевановић јасно види и вели: „Ове се речи, дакле, састоје од два дела: од корена или општег дела и наставка.”²² Нешто слично налазимо и код Белића: „Обично се код речи разликује основа и наставак.”²³ Поређењем деривата (мотивисане речи) са одговарајућом основинском речи (мотивном речи) утврђујемо најпре његову *творбену основу (базу)*.²⁴

6. 6. Прегледајући све што је он написао о творби речи видећемо да он за први конститутивни део изведене речи има неколико назива: *корен*, *ојшћии део*, *основни део*, *основа*. Стевановић се првенствено двоуми између назива *корен* и *ојшћии део*. На једном месту експлицитно се опредељује за овај други назив и то на следећи начин: „Али будући да је корен нешто што се не може свакад на први поглед тачно одредити и често се уопште не може одредити, ми му с правом претпостављамо термин *ојшћии део*.”²⁵ Овај назив, који такође налазимо код Белића,²⁶ Стевановић ће у неким својим радовима доследно употребљавати.²⁷ Показало се, међутим, да овај назив није у науци добио ширу примену, вероватно због своје неодређености и непрецизности. С друге стране, назив *корен* није у лингвистици напуштен, па ни у дериватологији. Употребљава се он каткад у истом значењу у којем и назив *основа*, односно и један и други долазе често недиференцирано, као синоними. Данас се тај део обично назива *основа (база)* са необавезном одредницом *творбена/ деривациона*,²⁸ да би се тај назив диференцирао од назива *основа* у морфологији. Назив *корен* није нестао сасвим из дериватологије: каткад се употребљава и даље као синоним за основу, а каткада му се одређује друго место употребе – у породици истокорених речи.

6. 7. За други конститутивни део изведене речи користи два назива: *настїавак* и *суфикс*. Чешће у својим радовима употребљава термин *настїавак*,

²² Исп., *Савремени српскохрватски језик*, I, стр. 389.

²³ Исп., А. Белић, нав. дело, стр. 60.

²⁴ Термин *творбена основа (база)* општеприхваћен је у савременој терминологији, а односи се на онај део основинске речи који се налази у саставу деривата.

²⁵ Исто, стр. 389.

²⁶ Исп., А. Белић, нав. дело, стр. 23–24.

²⁷ Исп., *Придеви с настїавцима –ив и –љив*, Наш језик, књига XIII, нова серија, св. 3–5, Београд, 1963, стр. 197–207.

²⁸ Конститутивне делове изведене речи Стевановић дефинише овако: „*Корен* или *ојшћии део* изведених речи најмањи је део већег броја од њега изведених речи истог основног значења, а *настїавак* или *суфикс* је оно што се на основни део додаје.” Из овакве формулације не види се на шта се суфикс додаје: на корен или на основни део. Претпостављамо да су називи *корен*, *ојшћии део*, *основни део* синонимични. (Исп. нав. дело, стр. 389).

а каткада их употребљава један поред другог раздвојене облом заградом. У низу Стевановићевих радова термин *наставак* не само да фигурира у наслову, већ се доследно употребљава и унутар неких чланака.²⁹ Он је свестан чињенице да термин *наставак*, због његове раширености у морфологији, због могуће криве идентификације, није погодан у творби речи, па на једном месту као да сугерише да се у творби речи да предност термину *суфикс*. Заправо, он предлаже да се за први конституент узме термин *ојшћии део*, а за други *суфикс*. Тако је он покушао да прецизније термилошки диференцира два конституента деривата чиме је на одређен начин упростио овај део стручног вокабулара. Међутим, он се овога углавном не држи доследно, како смо видели, али ваља напоменути да је у савременој дериватологији термин *суфикс* углавном истиснуо термин *наставак*. Ваља овде напоменути да се у складу са нашом традицијом *суфикс* (или *наставак* за творбу) представља увек кумулативно, тј. заједно са релационом морфемом, што се чак и не покушава дефинисати. Тако, на пример, завршетак *-ица* који долази у многим изведеним речима наводи се као суфикс, а и не објашњава се да заправо финално *-а* не припада суфиксу, већ је то релациона морфема.

Што се саме структуре двају конституената тиче, Стевановић уочава да је она каткада сложенија, а каткада краћа.

6. 7. 1. За основу ће напоменути да може бити *јуна* (кад се поклапа са неком целом речи) и *окрњена*.

6. 7. 2. Што се структуре суфикса тиче, Стевановићу није промакло да неки суфикси имају и своју проширену верзију и да у неким случајевима та шира верзија може постати и „обичнија” од оног примарног суфикса.³⁰ Такве секундарне форме суфикса он назива *сложени наставак* (за суфиксе *-анац/-јанац*, *-анце*, *-енце*, *-ашце*, *-ешце*, *-ејина*, *-уљина*, *-урина*, *-ушћина*)³¹ и *варијанти*³² (за суфикс *-чић*).

7. Из свега се може закључити да је творбена терминологије код Стевановића неуједначена, да за кључне појмове има више назива, да и онда када даје предност неком називу даље на то заборавља. Оно што од стручног вокабулара налазимо у радовима професора Стевановића резултат је наслеђено стања, оног што га налазимо пре свега код Белића. А Белић је, заправо, био једини истраживач творбе речи на материјалу савременог језика.

Треба такође имати у виду да се Стевановић није у време писања своје синтезе савремене творбе речи у српском могао ослонити на метеодологију

²⁹ Такви су његови чланци на пример: *Деминућиви с наставаком -ић* (*и -чић*), *Придеви с наставацима -ив и -љив*, *Продуктивност неких наставака којима се граде nomina agentis* и сл.

³⁰ Исп., *Савремени српскохрватски језик*, I, стр. 390.

³¹ Исто, стр. 521 и 529.

³² Исто, стр. 516.

и појмовни апарат словенске синхроне дериватологије, јер у то време још није било значајнијих синтетичких радова из творбе речи руског, чешког и пољског језика, дакле није их било тамо где је и иначе словенска дериватологија била и остала најразвијенија.